

VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ NEŞRİYATI

VAKIFLAR DERGİSİ

Metin'den hariç 233 Resim, 17 Şekil, 62 Plân ve maktâı havidir

Sayı: V

Resimli Posta Matbaası Ltd. Şirketi
A N K A R A — 1 9 6 2

SIIRT ULU CAMİİ

Yüksek Mimar
ALİ SAİM ÜLGEN

Anadolu Selçuk devri mimarisinin en eski yapıları incelenirken Siirt Ulu Camiinin ön plânda tetkiki gerekir. Ancak, bu eserin mahiyetini anlamak da son yıllara kadar pek kolay değildi. Çünkü yüzyılların tahribatı ve değiştirmeleri bu mâbedi tanınmıyacak hale sokmuştu. Bir kısmı çökme tehlikesi gösterdiğinden bu Camiinin onarımına başlanmış ve çalışmalar sırasında dikkatle yapılan araştırmalarla kazılar tarihi yapı bakiyelerinin ancak temellerde mevcut olduğunu ve toprak üstünde kalan yegâne hatıranın da minareden ibaret bulunduğunu isbat etmiştir. Yapılan temizlik ameliyesi bize bugünkü camiin büyük bir enkaz yığını içine, tarihi bina plânı az çok muhafaza edilmek, malzeme olarak da tuğla yerine, içten moloz; dıştan kesme taştan (toprak altında kalan takriben 1.30 metrelik seviye de göz önünde bulundurularak kemer ve kubbe seviyeleri yükseltmek suretiyle) yeniden inşa edildiğini göstermiştir.

Bu tetkikler sırasında zuhur eden en önemli nokta tâli mihraplardır. Bu mihraplar iki tane olup Selçukîlerin İrân'da vücuda getirdiklerine benzer bir şekle sahiptir. Bu dairevî kemerli mihrap nişlerinin ancak birinde tuğla ve Türküvaz mavisi çini karışığı bezemeleri ve taç kısmıyla şakulî kenarlarında da rumî süslemeli alçı kabartmaların çok az kalmış olan izleri his olunmaktadır. Maalesef bu kabartma motiflerin içlerinde yazı frizi bulunmasına rağmen desenlerde sarahat yoktur. Ve bundan dolayı da ne kalıpla ne de fotoğrafiyle tespitleri

mümkün olamamıştır. Çini kaplamaya gelince; bunların da önemli bir kısmı dökmüş ise de kârgir zemindeki izlerinden geometrik şekli çıkartmak, alçı kabartmaların izi kadar müşkül olmadığından bunların rölövasyonu başarılabilmıştır.

Selçuk mimarisinde tuğlalarla birlikte çubuk, yıldız ve benzeri şekil ve tarzda çini kaplama usulünün bu kadar eski bir maziye ulaşması kanaatimizce önemli bir keyfiyettir.

Çini kaplama mevzuunda minare de cidden enteresandır. Bahsinde teferruatıyla tanıtacağımız minarenin esas özelliği de son yıllara kadar ulaşabilen kısmı, ancak gövdesidir. Gövdede tuğla imalât arasına mozayik şeklinde kaplanan geometrik sistemdeki bezemeler, mihrapta rastlanan tarzın hemen hemen aynıdır.

Maalesef ne vakfiyesi ne de esaslı bir kitabesi ele geçmemiş olan bu camiin ve minarenin tarihlenmesinde yalnız Siirt tarihi isimli eserden istifade edilebilmiştir.

Siirt tarihinde Mugizü'ddin Mahmut namındaki Selçuk devri sultanından ve 1129 M. (523 H.) tarihinden bahsedilmektedir. Plân bakımından bu havalide benzer örnekleri bulunan ulu camiinin tipi, öncü sayılabilecek enteresan bir yapıdır. Ancak mahallî plânda ortadaki mihrap kubbesinin ilk cami bünyesinde bulunduğu ve yanlardaki diğer büyük kubbelerin 1260 M. (658 H.) de Atabeylerden El Mücahit İshak tarafından ilâve ettirildiği de iddia olunabilir. (Benim kanaatım da

bu kısımların sonradan yapıldığı merkezindedir.) Bu camii'nin ilk yapısı, izlerine rastladığımız iki talî mihrapçıgım bulunduğu ayaklara da (*) istinat eden merkezî mihrap kubbesinden ibaret iken, ön kısmı teşkil eden eyvan (bu şekil tıpkı İsfahan'daki Melek Şah'ın Büyük Mescit El camii'nin olduğu gibi) ve yanlarda kemerlerle devam eden tonozlu sahnularla inkişaf etmiştir. Fakat, tuğla temelleri kalmış kısımlar çok tahribe uğradığı cihetle ilk binanın nerelelere kadar devam ettiğini kestirmek mümkün değildir. Bu kubbeyi daha ziyade Malatya Ulu Camii'nin mihrap üstü kubbesi ve önündeki eyvanla mukayese etmenin daha doğru olacağını zannediyorum. Çünkü, ne Meyyafarîkin (Silvan), ne Dunaysır (Kızıl Tepe) Ulu camilerinin bu şekle yakın bir mutabakatlarını göremiyorum. Belki Hasankef Ulu Camii diğerlerine nazaran daha çok benzerlik gösteren bir şekle sahiptir. Ancak Ulu Camii benzerlerinin en primitif karakterinde olanıdır.

Ulu Camii'nin arkolojik tarifini yaptıktan sonra bugünkü camii tanıyalım:

Plân değişikliklerinden de anlaşılacağı veçhile güney tarafında yan yana üç kubbe sıralanmaktadır. Ortadaki en büyük; solda yani doğudaki pek farklı küçük ve sağda yani batıdaki de nisbeten daha küçük olmak üzere kemerlerle birbirine bağlanmış ve geniş bir saf nizami teşkil edilmiştir. Bu özelliği yani derinliğine değil, genişliğine inkişafı arkadaki tonozlu galerilerde de görmekteyiz. Bu suretle Ulu Camii plânı Mezopotamya'daki yan yana getirilerek büyütülmüş tipin mütekâmil bir örneği ile Orta Asya'da rastladığımız plânlara benzemektedir. Yalnız dış duvarlar pek çok tamir görmüş ve geç tarihlerde haricî tesirler ve iklim zaruretleriyle kapatılmış olan bugünkü iç hacim,

(*) Mihrapçıkların bulunduğu tuğla ayaklar, camii'nin en eski bakiyelerinden ikisidir.

teşekkül etmiş olabilir. (İlk şeklin tahminen plân ve krokisine bakınız) son yüzyılda cami iç sathı kâfi gelmemesi yüzünden ziyade tarihî kısmın harabiyeti dolayısıyla eski yapının doğusunda yapılan hangar cinsi binanın inşası sırasında da mevcutlardan bir kısmının yıkıldığı ve camii'nin medrese odalarıyla olan münasebetlerinin de kesildiği anlaşılmaktadır. Bu haliyle tam bir bütün teşkil edemiyen manzumeye H. 1323 tarihinde kilise çan kuleleri misali bir saat kulesinin inşası suretiyle çirkinliklerin en garibi de eklenmiştir. Ele geçen fotografilerinden anlaşılacağı üzere minarenin şerefe, petek ve külhanının da, cami ve müstemilât yapıları duvarlarındaki gibi bol bol kullanılmış olan cas maddesi (fena cins bir alçı taşı) yüzünden binaların hey'eti umumiyesi ile kısa zamanda rutubet tesirile mahv olmak tehlikesine maruz kalmışlardır. (**)

Minare genel hey'etiyle ve şekliyle Orta Asya ve Anadolu'da da eski Malatya kasabasındakilere benzer. Geniş ve yukarı doğru incelen silindirik şeklindeki minarenin esas bünyesi tuğladır.

Basamakların kenarları ile duvarlarında ufki olarak devren konulmuş hatıllar ahşaptandır. Orta çekirdek ve merdivenlerin boşluğu aşağıda geniş, yukarıya doğru daralarak bir kuleyi andıran şekilde inşa edilmiştir. Temel, çok zayıflamış ve su ile karıştırılınca dağılan küle benzer bir toprak zeminde tesis olunmuştur. Tuğla temel, yer altı kanalizasyon suları ve soğuktan tahribe uğradığı gibi, zelzele ve rüzgâr yüzünden de şakuliyetini ve mukavemetini kaybederek eğilmeye başlamıştır. Minare gövdesi muhtelif noktalarda şakulî, mail ve ufki çatlaklıklarla da arızalanmıştır. Aynı zamanda bir gömlek gibi gövdeye sarılmış olan dış çini

(**) Cas Siirt'te kullanılan kireç ve alçı taşıdır. Bunun yakılmasından elde edilen tozu harc olarak kullanılır. Siirt Ulu Camii'nin ilk yapısında bu malzeme kullanılmamıştır. Çünkü mukavemetsiz ve rutubet gecikidir.

kaplama da bu arızalar sebebiyle dağılma-
ğa başlamış, yer yer dökülen kısımları yü-
zünden kendini taşıyamaz hale gelmiştir.
Bundan dolayı minare dış kaplamasının
nakışlı çini bezemelerinin güzellik ve özel-
liğine vakıf olmak pek kolay değildir.

(Bakınız çini kaplama özelliklerine).

Minare kuruluş bakımından M u -
s u l U l u c a m i i minaresine benzer.
(dik dörtgen yüzleri bulunan kübik kai-
denin yüksek bir noktasından merdivenin
başlaması ve bu kübik kütleden hemen
dairevi gövdeye geçilmesi, şerefenin çok
az çıkıntılı vaziyeti ve dış yüzlerin süs-

lenme zihniyeti.) M u s u l'daki minare
tamamen tuğladandır. Ve üstü tuğla ör-
günün imkân verdiği bir bezeme siste-
mine göre kitabelere ve kısımlara ayrıl-
mıştır ki, çinili olan S i i r t minaresi
örneğinde de bu taksimata benzerlik bul-
mak mümkündür.

Yukarıdaki karşılaştırmaların sonun-
da görülür ki XII. yüzyıl gelenekleri-
nin daha inkişaf etmemiş plâni ve kitle
mimarisinin bir enmuzeci olan S i i r t
U l u c a m i i hakikaten bahis konusu
eserlerden daha erken bir mahiyete veya
en asgari yaşıt bir tarihe sahiptir.